

פרק ראשון

רדיקליזציה – מושגים, מניעים ומנגנונים

מהי רדיקליזציה

רדיקליזציה (או הקצנה) היא תהליך של "שינוי הדרגתי באמונות, ברגשות ובהתנהגויות המצדיקות אלימות בין-קבוצתית ודורשות הקרבה להגנת הקבוצה הפנימית" (McCauley & Moskalenko, 2008). בעוד שרדיקליות יכולה להתפרש כתמיכה בשינוי חברתי עמוק מכל סוג שהוא, רדיקליזציה כקיצוניות מוגדרת בהכרח כאנטי-דמוקרטית ואנטי-פלורליסטית (Schmid, 2013).

רדיקליזציה יכולה להתרחש ברמה של פרט, קבוצה ואף חברה אנושית שלמה, כאשר נרטיבים קיצוניים מצליחים לחלחל אל הזרם המרכזי שלה. ציבור שלם עלול להיסחף לנורמות קיצוניות על רקע עלייה של מצוקות מבניות, איומים על זהות הקבוצה ונרטיבים קיצוניים משכנעים.

הדרך להקצנה: גורמים מניעים ותהליכים רב-שלביים

חוקרים רבים מתארים את תהליך הרדיקליזציה בשתי דרכים משלימות: תאוריות מנגנוניות – המסבירות כיצד מניעים מסוימים (למשל, תחושות תסכול קולקטיביות או פרקטיקות של הגמוניה תרבותית) מעודדים התפתחות רדיקליזציה בקרב חברות אנושיות; ומודלים תהליכיים, המציגים את הרדיקליזציה כמסע רב-שלבי הנע מתחושות מצוקה ועד פעולה אלימה, ומסבירים מתי מתרחשים השינויים.

מנגנוני הקצנה: מצוקות, משברי זהות ומינוף אידיאולוגי

המחקר מצביע על מספר מניעים מבניים, רגשיים וקוגניטיביים היוצרים את התשתית להקצנה:

- **תחושת קורבנות וזעם מוסרי** – תחושה עמוקה של חוסר צדק ופער בין תנאי החיים המצופים לבין המציאות מזינים זעם. תחושות אלו יכולות לנבוע מקריסה כלכלית, אפליה

מערכתית או חסימה של השתתפות פוליטית. הזעם, בתורו, מנותב כלפי קבוצה חיצונית, ובכך מעניק לגיטימיות לתוקפנות (Gurr, 1970).

- **טראומה קולקטיבית (או "נבחרת")** – זיכרונות משותפים של אלימות, דוגמת מלחמות, טבח ועקירה כפויה הופכים ל"טראומות נבחרות", הצורבות בזהות הקולקטיבית כאב היסטורי ומחזקות קריאות לנקמה. תעמולה קיצונית נוהגת להחיות זיכרונות אלה כדי לשמר את הגיוס לשורותיה (Volkan, 1997).

- **התמזגות זהויות** – מחקרים פסיכולוגיים מראים שכאשר הזהות האישית והזהות הקבוצתית מתמזגות, אנשים מוכנים לצאת מגדרם להגנת הקבוצה גם במחיר הקרבה עצמית. טקסים, מנהיגות כריזמטית ורשתות חברתיות חזקות מזרזות את המיזוג (Swann et al., 2009).

- **התאמת מסגרת ותהודה רגשית** – נרטיבים קיצוניים מחברים חוויות אישיות עם תסכולים קולקטיביים ועם תחושת חובה מוסרית לפעול. זעזועים מוסריים, תפיסות של קורבנות ודמוניזציה של היריב הם כלים שכיחים להשגת תוצאה זו (Snow & Benford, 1988).

- **התקדשות ערכים** – מטרות נעשות מקודשות וחסיונות מפני ביקורת ומשא ומתן; האלימות ממוסגרת מחדש כחובה מוסרית. האנשים הפועלים בשם מטרות וערכים אלה מוכנים להקריב את עצמם ולקיים פעולות אלימות שאינן מתבססות על חישובי עלות-תועלת, אלא על לוגיקה של מוסריות מוחלטת (Atran & Axelrod, 2008).

- **חוסר ויסות מוסרי-רגשי** – עיוותים קוגניטיביים (דוגמת חשיבה דיכוטומית או קטסטרופלית) וכעס בלתי מרוסן יוצרים רגישות מוגברת למסרים קיצוניים. לכן הכשרה רגשית-התנהגותית ותוכניות חשיבה ביקורתית עשויות לבנות חסינות פסיכולוגית מפני הקצנה (Trip et al., 2019).

- **חלל מוסדי** – מוסדות מדינתיים חלשים או מושחתים מותירים חלל שלטוני, ששחקנים לא-מדינתיים קיצוניים יכולים למלאו. "מודל המועדון" מסביר כיצד תנועות חמושות ממירות מתן שירותים חברתיים לנאמנות אידיאולוגית. כאשר תנועה יחידה משיגה מונופול על בתי ספר, מרפאות או עמותות, השקפת עולמה מנורמלת. המונופול על השירותים החברתיים גם מחזק סולידריות פנים-קבוצתית, מסנן טרמפיסטים ומעמיק נאמנות בין חברי הקבוצה (Berman & Laitin, 2008).

מנגנונים אלה פועלים לרוב במקביל, מזינים ומחזקים זה את זה. סוכני אידיאולוגיה רדיקלית ממנפים את התשתית הזו ומלכדים את מניעי ההקצנה השונים לכדי נרטיב פשוט ותמונת עולם המעניקה לציבור פשר ומשמעות ערכית ומעשית.

המסגרת המקיפה ביותר להבנת פעולתם של הסוכנים האידיאולוגיים של ההקצנה היא **תאוריית ההגמוניה התרבותית** של אנטוניו גרמשי – תנועות אידיאולוגיות, ובכללן תנועות קיצוניות, שואפות להשיג הסכמה חברתית רחבה לרעיונותיהם באמצעות חדירה למוסדות החברה האזרחית, דוגמת בתי ספר, גופי רווחה, תקשורת או דת (גרמשי, 2009). מחקר נאו־גרמשיאני מראה כי הגמוניה חברתית מתחדשת באמצעות "גושים היסטוריים" – תנועות המצליחות לחבר אליהן ולרכז סביבן קבוצות נוספות ופועלות בשדה החברתי כדי להנחיל את רעיונותיהן. כאשר גוש היסטורי כזה משתלט על הפלטפורמות השונות של החברה האזרחית, השקפת עולמו הופכת בהדרגה לברירת המחדל ואף ל"סדר הטבעי" של הדברים, ומניבה לו בהמשך גם השתלטות על ההגמוניה הפוליטית (לקלאו ומוף, 2004).

מודלים תהליכיים

חוקרים שונים מציעים מסגרות ניתוח של שלבים עוקבים בתהליך ההקצנה. המכנה המשותף לכולן הוא צמצום הדרגתי של אפשרויות מוסריות, ככל שהפרט או הקבוצה מתקדמים לעבר קיצוניות.

מקור	שלבים עיקריים	מודל
Wiktorowicz, 2005	משבר ← חיפוש דתי/אידיאולוגי ← התאמה למסגרת ← סוציאליזציה ומחויבות	היפתחות קוגניטיבית
Moghaddam, 2005	קומת כניסה (תחושת חוסר צדק) ← קומה ראשונה (חיפוש חלופות) ← קומה שנייה (תיעול תוקפנות) ← קומה שלישית (הזדהות מוסרית עם טרור) ← קומה רביעית ("אנחנו" נגד "הם") ← קומה חמישית (פעולות טרור)	מדרגות הטרור
McCauley & Moskalenko, 2008	בסיס (תומכים מהזרם המרכזי) ← אמצע (פעילים) ← קודקוד (שחקנים אלימים)	פירמידות

המודלים התהליכיים הם כלים אבחוניים. הם אינם מציעים מנגנוני דה־רדיקליזציה אלא מסייעים לזהות נקודות מפנה שבהן ניתן לנקוט התערבות מונעת (למשל, לפני שהצדקה מוסרית לאלימות מתבססת ומתרגמת לפעולות טרור).

מכיוון שמנגנוני הרדיקליזציה חוצים את שלבי תהליך ההקצנה, **תהליכי דה־רדיקליזציה חייבים לכלול התערבות רב־ממדית** (פסיכולוגית, מוסדית, נרטיבית). לדוגמה, פלורליזציה של מערכת החינוך מאזנת השתלטות הגמונית, בעוד שהכשרה קוגניטיבית־התנהגותית מטפלת במיזוג זהויות ובזעם מוסרי.

חשיבות הניתוח של רדיקליזציה ברמות שונות

יש לבחון את תהליכי הרדיקליזציה ברמות שונות (Schmid, 2013), החל מרמת הפרטים ועד הסביבה הקיצונית הרחבה – קהילות חברתיות, קהילות מקוונות ואף שחקנים מדינתיים – שבה קיצוניות יכולה לשגשג. רדיקליזציה הדדית בין קבוצות יריבות (למשל בהקשר הפלסטיני, בין חמאס לפתח, או בין הפלסטינים לישראלים) עלולה להסלים סכסוכים ולהפוך אסטרטגיות של מניעת דה־רדיקליזציה או דה־רדיקליזציה למסובכות וקשות יותר לביצוע.

סיכום

רדיקליזציה חברתית נובעת ממארג של מצוקות ותסכולים, דינמיקות של זהות ושליטה הגמונית של הקיצונים במוסדות החברה האזרחית ובחיי היומיום. היפוך המגמה מחייב שינוי מערכתי: צמצום עוולות מבניות, הצעת זהויות חלופיות, בניית חוסן קוגניטיבי־רגשי ופתיחת המרחב האזרחי לדעות שונות. רק אז יוכלו נרטיבים נגדיים לזכות בלגיטימיות ובטווח ההשפעה הנחוצים כדי להתחרות בהשקפות עולם קיצוניות מבוססות.